

الله الرحمن الرحيم

10/197

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

تصحیح انتقادی و شرح و تحلیل دیوان رضی الدین آرتیمانی

استاد راهنما:

آقای دکتر محمدحسن حائری

استادان مشاور:

آقای دکتر سعید واعظ

آقای دکتر علی اکبر عطرفی

دانشجو:

محمود کمالی

۱۳۸۷ / ۳ / ۷

بهار ۱۳۸۶

۱۰۱۹۶

سپاسگزاری

با یاد و نام یکتای مهر آفرین

سپاس و ستایش خدای تعالی را که منت نهاد و توجه و عنایت خویش را مشمول این بنده کمترین کرد تا گام در راه دانش و آموختن گذارد و جرعه ای هر چند اندک از دریای علم برگیرد.

سپاس، محبت و احترام خویش را تقدیم می کنم به جناب آقای دکتر محمدحسن حائری، استاد فرزانه، دانشمند و صبورم که با متانت و مهربانی بیکران و با پشتوانه عظیم علم و دانش خویش، راهنمایی پایان نامه اینجانب را بر عهده داشتند.

قدردانی و سپاسگزاری می کنم از دو استاد عزیز و بزرگووارم، جناب آقای دکتر علی اکبر عطرفی و جناب آقای دکتر سعید واعظ که با بزرگواری و دقت و تأمل، زحمت مشاوره پایان نامه را قبول کردند.

همچنین تشکر می کنم از اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر سعید حمیدیان، جناب آقای دکتر جلیل مسگرنژاد و جناب آقای احمد خاتمی که با دقت نظر و نکته سنجی عالمانه و بزرگواری خویش، داوری پایان نامه را بر عهده داشتند.

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه ها کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان:	تصحیح انتقادی و شرح و تحلیل دیوان رضی الدین آرتیمانی
نویسنده/محقق:	محمود کمالی
مترجم:	
استاد راهنما:	آقای دکتر محمدحسن خاوری
استادان مشاور:	آقای دکتر سعیدواعظ - آقای دکتر علی اکبر عطرفی
استادان داور:	آقای دکتر سعید حمیدیان - آقای دکتر جلیل مسگرنژاد - آقای دکتر احمد خاتمی
کتابنامه:	دارد
واژه نامه:	
نوع پایان نامه:	☐ بنیادی ☐ توسعه ای ☒ کاربردی
مقطع تحصیلی:	دکتری
سال تحصیلی:	۸۶ - ۸۵
محل تحصیل:	تهران
نام دانشکده:	نام دانشگاه: علامه طباطبائی
تعداد صفحات:	۳۰۰
گروه آموزشی:	زبان و ادبیات فارسی
کلید واژه ها به زبان فارسی:	تصحیح انتقادی، شرح و تحلیل، دیوان رضی الدین آرتیمانی، ساقی نامه
کلید واژه ها به زبان انگلیسی:	<i>Critical Emendation, Description, Razi-al-din Artimani, Saqi Name</i>

چکیده

الف. موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):

رضی الدین آرتیمانی، این عارف و شاعر بلند نظر نیمه اول قرن یازدهم به دلیل مقام والای عرفانی، پیوسته مورد احترام و توجه بوده است. به گفته هرمان اته، شرق شناس مشهور آلمانی، رضی راه خود را پیموده و در بند وزن و قافیه متصنع نبوده است و در حقیقت شعر را به خاطر نشان دادن واقعیات و جلوه گر ساختن احساسات می سروده است نه به خاطر احتیاج و تشریفات.

شعر رضی از نظر جوهره شعری و ادبی و نکته های بلند عرفانی بسیار غنی و در خور توجه و شایسته تصحیح و شرح و بررسی است؛ از این رو این عنوان برای بررسی به عنوان پایان نامه برگزیده شد.

ب. مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه ها:

منابعی که برای این کار استفاده شد، شامل چهار نسخه خطی است که از نظر زمانی به دوره شاعر نزدیکند و از این رو دارای اعتباری خاص هستند.

مشخصات نسخه های مورد استفاده:

کتابخانه مجلس:

۱- دیوان رضی آرتیمانی

کتابت: ۱۰۸۰ ق

نوع خط: شکسته نستعلیق

شماره نسخه: ش ۳/۱۳۹۳۰

۲- دیوان رضی آرتیمانی

کتابت: ۱۱۶۴ ق

شماره نسخه: ۱۴۰۳۰

در آغاز این نسخه نوشته شده است که اشعار مربوط به رضی اصفهانی است اما صحیح نیست و این نسخه متعلق به رضی آرتیمانی است.

۳- دیوان رضی آرتیمانی

کتابت: ۱۰۷۶ ق

نوع خط: نستعلیق

شماره نسخه: ۱۴۷۴/۲

۴- کتابخانه ملی ملک

دیوان رضی آرتیمانی

شماره نسخه: ۴۵۸۶/۳

کتابخانه ملی امکانات چاپ نسخه را ندارد و برای این منظور به کتابخانه آستان

قدس در مشهد مراجعه شد.

پ. روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه گیری و

روشهای نمونه گیری، ابزار اندازه گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل

داده ها:

در این مرحله ابتدا نسخه اساس بدون هیچ گونه تغییری نوشته شد و آنگاه موارد

اختلاف کلی و جزئی و افزوده ها و کاستیهای آن با نسخ دیگر مورد بررسی قرار گرفت

و شرح نسخه بدلهای به دست آمد.

پس از فراهم آمدن نسخه اساس و شرح نسخه بدلهای، به تصحیح انتقادی پرداخته

شد. با توجه به حساسیت این مرحله، با دقت و تأمل و در نظر گرفتن ترکیبات و سبک و

نوع شعری دوره شاعر و در بعضی موارد با بهره گرفتن از وزن اشعار، نسخه اصلی به

دست آمد.

ت. یافته های تحقیق:

در این تحقیق گذشته از تصحیح انتقادی متن با استفاده از نسخه های خطی به دست

آمده، مفاهیم و مضامین شعری رضی مورد بررسی قرار گرفته است و ابیات دشوار و

پیچیده شرح گردیده است.

ث. نتیجه گیری و پیشنهادات:

صحت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می نمایم.

نام استاد راهنما: محمد حسن حاکمی

سمت علمی: دانشیار

نام دانشکده: ادبیات فارسی و زبانهای خارجی

رئیس کتابخانه:

چکیده

رضی الدین آرتیمانی از شاعران عرفان سرای دوره صفوی است که اشعار او و بویژه ساقی نامه اش مورد توجه همگان قرار گرفته است.

تحقیق حاضر از سه قسمت عمده تشکیل گردیده است.

در قسمت اول، مواردی همچون زندگی نامه، سبک و نوع شعری، مذهب، مفاهیم شعری، وزن اشعار، تعداد اشعار، ساقی نامه و سرچشمه آن و موارد مشابه آن در فرهنگهای دیگر مورد بررسی قرار گرفته اند.

همچنین در این قسمت به معرفی نسخه ها پرداخته شده و مراحل تحقیق و روش تصحیح شرح گردیده است.

در قسمت دوم، دیوان تصحیح شده رضی آورده شده است. در میان روشهای مختلف، تصحیح به روش بینابین برای این تحقیق برگزیده شد. نسخه هایی که برای این قسمت استفاده شده اند، شامل چهار نسخه خطی اشعار رضی است که قبلاً مورد استفاده قرار نگرفته است.

اشعار او شامل غزل، قصیده، ساقی نامه، ترجیع بند، رباعی، مثنوی، تک بیت و اشعار ناتمام می باشد.

در قسمت سوم، ابیات دشوار و اصطلاحات عرفانی شعر رضی مورد شرح و تحلیل قرار گرفته است.

کلید واژه ها: تصحیح انتقادی، شرح و تحلیل، دیوان رضی الدین آرتیمانی، ساقی نامه.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	بخش اول: کلیات
۱	۱-۱- مقدمه
۲	۲-۱- پیشینه و ضرورت تحقیق
۳	۳-۱- زندگی نامه
۵	۴-۱- سبک و نوع شعر رضی
۷	۵-۱- مذهب رضی
۸	۶-۱- مفاهیم شعر رضی
۹	۱-۶-۱- معشوق
۹	۲-۶-۱- معشوق در شعر رضی
۱۰	۱-۲-۶-۱- نامها و صفات معشوق
۱۱	۱-۲-۲-۶-۱- ویژگیهای معشوق
۱۱	۱-۳-۲-۶-۱- بی اعتنائی معشوق
۱۲	۱-۴-۲-۶-۱- بی وفایی و پیمان شکنی
۱۲	۱-۵-۲-۶-۱- درمانگری معشوق
۱۳	۱-۶-۲-۶-۱- تسلیم و وابستگی عاشق به معشوق
۱۳	۱-۷-۲-۶-۱- غیرت
۱۵	۱-۳-۶-۱- شکوه از روزگار
۱۶	۱-۴-۶-۱- ریا
۱۷	۱-۵-۶-۱- زاهد
۱۷	۱-۶-۶-۱- جبر و اختیار
۱۸	۱-۷-۶-۱- غنیمت شمردن دم
۱۹	۱-۸-۶-۱- غم و شادی
۱۹	۱-۸-۶-۱- غم دین
۲۰	۱-۹-۶-۱- رند
۲۰	

۲۱	۷-۱- تکرار مضامین
۲۳	۸-۱- وزن شعر
۲۳	۹-۱- ویژگیهای قوافی رضی
۲۵	۱۰-۱- تجاهل العارف
۲۵	۱۱-۱- تعداد اشعار رضی
۲۶	۱۲-۱- ساقی نامه
۲۷	۱-۱۲-۱- سرچشمه ساقی نامه سرایی
۲۴	۲-۱۲-۱- نخستین سراینده ساقی نامه در ادب پارسی
۲۵	۳-۱۲-۱- شراب در اسطوره، دین و عرفان
۲۷	۴-۱۲-۱- خمریات و ساقی نامه
۳۹	۵-۱۲-۱- احوال ساقی
۴۰	۱۳-۱- معرفی نسخه ها
۴۰	۱-۱۳-۱- کتابخانه مجلس
۴۳	۲-۱۳-۱- کتابخانه ملی ملک
۴۴	۱۴-۱- مراحل کار
۴۴	۱-۱۴-۱- تهیه نسخ مورد نیاز
۴۴	۲-۱۴-۱- انتخاب نسخه اساس و مقابله نسخ
۴۴	۳-۱۴-۱- تصحیح انتقادی
۴۵	۱۵-۱- روش تصحیح
۴۶	۱۶-۱- فهرست تصاویر
۴۶	۱-۱۶-۱- تصویر صفحه اول نسخه شماره ۱۴۷۴(اساس) موجود در کتابخانه مجلس
۴۷	۲-۱۶-۱- تصویر صفحه اول نسخه شماره ۱۳۹۳۰ موجود در کتابخانه مجلس
۴۸	۳-۱۶-۱- تصویر صفحه اول نسخه شماره ۱۴۰۳۰ موجود در کتابخانه مجلس
۴۹	۴-۱۶-۱- تصویر صفحه اول نسخه شماره ۴۵۸۶ موجود در کتابخانه ملی ملک

بخش دوم: دیوان اشعار

۵۰	۱-۲- غزلیات
۵۱	۲-۲- قصاید
۱۲۱	۳-۲- ساقی نامه
۱۳۹	۴-۲- ترجیع بند
۱۴۸	

۱۵۷

۲-۵- رباعیات

۱۷۴

۲-۶- مثنوی

۱۷۶

۲-۷- تک بیت

۱۷۹

۲-۸- اشعار ناتمام

۱۸۲

بخش سوم: شرح و تحلیل اشعار

۱۸۳

۳-۱- شرح غزلیات

۲۷۴

۳-۲- شرح ساقی نامه

۲۸۶

۳-۳- شرح قصاید

۲۹۴

کتابنامه

بخش اول کلیات

رضی الدین آرتیمانی از شاعرانی است که نام خود را به عنوان شاعری عارف مسلک در تاریخ ادبیات فارسی بجا نهاده و در روزگار خویش نیز از شهرتی بسزا برخوردار بوده است و این نکته را خود او نیز خاطر نشان می کند و با فروتنی و تواضع می گوید:

انجمنها پر ز دیوان رضیست   عالم از آدم تهی گشته مگر

او با وجود اینکه در دورانی از زندگی خود با دربار صفوی مراوده و رفت و آمد داشت اما در سالهای آخر عمر به زادگاه خویش باز می گردد و گوشه نشینی و دوری از اصحاب قدرت را پیشه می کند. شاید انتخاب این راه تحت تاثیر شاگردی کردن در محضر استادی چون مرشد بروجردی بوده است. از نظر شعری نمی توان رضی را از شاعران پیشرو و صاحب سبک حساب نمود. بیشترین توانایی و استعداد و ذوق شعری او در ساقی نامه دیده می شود. گویی کلمات با تمام وجود و احساس شاعر در هم آمیخته اند.

در غزلیات و دیوان اشعار مفاهیم عرفانی چندان جدیدی به چشم نمی خورد اما گاهی به صورت بسیار دلکش و تاثیر گذار سروده شده اند. بطور مثال رضی در بیت زیر کیفیت و پرباری عمر را بر طولانی بودن آن ترجیح می دهد:

گویی منوش باده که عمرت شود دراز   ما خط عمر خویش به پهنا نوشته ایم

او می خواهد انسانی آزاده و رها از قید و بندهای دنیوی باشد در قصیده ای می گوید:

نه جزوه کش جناب آخوندم   نه بوسه زن رکاب سلطانم

اما در هر حال او با خاندان صفوی وصلت کرده است و نمی تواند خود را از بعضی مسائل کنار بکشد. به همین خاطر است که یک قصیده مدحی درباره

شاه صفی دارد و در پایان ساقی نامه، مقام شاه عباس را از اسکندر و سلیمان هم بالاتر می برد:

بخور می که در دور عباس شاه   به گاهی بیخشد کوه گناه
سکندر توان و سلیمان شدن   ولی شاه عباس نتوان شدن

البته در بیت‌های بعد سمت و سوی ساقی نامه را دوباره به مدح حضرت علی (ع) می کشاند و این همه شکوه و عظمت شاه عباس را مرهون این می داند که شاه عباس سگی ز آستان نجف است:

سگش بر شهان از آن دارد شرف   که باشد سگی ز آستان نجف

رضی از معدود شاعرانی است که فرزند او نیز همچون پدر در شعر و شاعری از شهرت و مقامی برخوردار است. میرزا ابراهیم متخلص به (ادهم) از فرزندان فرهیخته و شاعر اوست.

۱-۲- پیشینه و ضرورت تحقیق

دیوان رضی الدین آرتیمانی برای اولین بار در سال ۱۳۴۶ به وسیله محمدعلی امامی به چاپ رسید. امامی در این چاپ از دو نسخه خطی (که خود ایشان آن را ناقص و دارای اشتباهات بسیار می خوانند) و اشعار پراکنده ای که در چند جنگ اشعار مختلف قرار داشته است، استفاده نموده اند.

ایشان در این مورد می گویند:

« با اینهمه ممکن است مجموعه حاضر کامل ترین صورت گردآوری شده اشعار رضی نباشد اما اولین گام برای شناساندن شاعر هست و طبعاً احتمال اشتباه و خطا در آن وجود دارد. امید آنست که محققین و ادب دوستان با وسعت نظر در این کار مرا یاری دهند، شاید در آینده احوال شاعر بررسی و خورشید جمالش از زیر ابرهای فراموشی به در آید.»^۱

^۱ - رضی الدین آرتیمانی، دیوان اشعار، تصحیح محمدعلی امامی، (تهران: خیام، ۱۳۴۶)، ص ۲.

«... به هر صورت در مجموعه حاضر سعی شده است کلیه آثار این شاعر در دسترس علاقه مندان قرار گیرد، و اگر هم غیر از این شعری داشته باشد، باید منتظر فرصتی بود تا در آینده به کمک ادب دوستان به این مجموعه افزوده گردد، زیرا به حکم «ما لا یدرک کله، لا یترک کله» انصاف نبود بیش از این گرد فراموشی چهره شاعر را بپوشاند.»^۱

در سال ۱۳۷۴ دیوان رضی یک بار دیگر به وسیله احمد کرمی چاپ گردید. اما این چاپ تفاوت چندانی با چاپ امامی ندارد. کرمی مقدمه امامی را با وجود اشتباهات نوشتاری و تاریخی موجود در آن، دوباره در مقدمه دیوان رضی آورده است.

با توجه به موارد ذکر شده ضرورتی احساس می شد تا دیوان رضی آرتیمانی با دقت و رعایت موازین علمی، دوباره مورد تصحیح و تحقیق قرار گیرد و خوشبختانه نسخه هایی به دست آمد که از اهمیت و اعتبار بالایی برخوردار هستند؛ چون تاریخ کتابت آنها به دوره زندگی شاعر بسیار نزدیک است و تاکنون مورد استفاده قرار نگرفته اند.

در دیوان چاپ شده رضی به وسیله آقای امامی اشکالاتی در تصحیح به چشم می خورد که به برخی از آنها اشاره می شود:

بهار عشق دل از دیده مبتلا گردید هر آن بلا که تو بینی ز ماست بر سر ما

شکل صحیح مصراع اول: به درد عشق دل از دیده مبتلا گردید.

پارسایی راست ناید، یار ما آسوده باش حقّه بازی دیگر و شمشیر بازی دیگرست

شکل صحیح مصراع اول: پارسایی راست ناید با ریا، آسوده باش.

نیامیزد سر دردت بگردم که دردت عین درمان آفریدند

شکل صحیح مصراع اول: بنامیزد سر دردت بگردم.

چو موسی گر ز دود شعله ای در پیچ و تاب افتد همیشه دارم در پیچ و تاب آن زلف پیچانش

^۱ - همان، ص ۷.

شکل صحیح مصراع اول: چو مویی کوز تاب شعله در پیچ و تاب افتد.
غیرت اغیار در گوش رضی شد پای بند   ورنه ما آمادگی را از خدا می خواستیم

شکل صحیح بیت:

غیرت اغیار در کوی تو ما را بند داشت   ورنه ما آوارگی را از خدا می خواستیم

آقای امامی در آخر قصیده سوم می نویسد که اگر این قصیده ادامه ای داشته باشد، متأسفانه به آن دسترسی پیدا نشد. این قصیده در چاپ امامی ۳۸ بیت کم دارد که در نسخه های استفاده شده در این تحقیق موجود است.

۱-۳- زندگی نامه

نام او «سید محمد» است که در بیشتر تذکره ها با لقب میرزا و میر همراه است. سال دقیق تولد او مشخص نیست. در بیشتر تذکره ها به این مورد اشاره نشده یا گفته شده که در نیمه دوم قرن دهم هجری به دنیا آمده است. محل تولدش «آرتیمان» از توابع تویسرکان در استان همدان است.

مؤلف نتایج افکار، رضی را اینگونه معرفی می نماید:

« میر رضی آرتیمانی از سادات کرام و نیکو طبعان خوش کلام بوده و به

مذاق عرفان آشنایی و به مقامات سلوک رسایی داشت.»^۱

در تذکره صبح گلشن درباره رضی چنین آمده است:

« میر رضی از سادات آرتیمان [آرتیمان] و میرزایان دفتر شاه عباس

ماضی والی ایران است. در علوم درسیه استعدادش کامل بود و به احکام رضیه

آبای کرام خودش عامل.^۲

۱ - محمد قدرت الله گوپا موی. تذکره نتایج افکار، (بمبئی: چاپخانه سلطانی، ۱۳۳۶). ص ۲۶۴.

۲ - محمد عبدالمجیدخان. صبح گلشن، (بهوپال: فیض شاهجهانی، ۱۲۹۵هـ)، ص ۱۷۹.

در تذکره آتشکده آمده است: «از سادات آرتیمان من محال تویسرکان است. سیدی کریم الطبع و حسن الخلق بوده، تخلص به اسم می کند، تخمیناً مساوی یکهزار بیت شعر گفته است.»^۱

رضا قلی هدایت در ریاض العارفین درباره رضی الدین می نویسد:
«اسم شریفش میرزا محمد رضی از سادات رفیع الدرجات آرتیمان من محال تویسرکان من توابع همدان؛ سیدیست صاحب ذوق و حال و عارفی با افضال، در معارف الهیه مسلم آفاق و در مدارج حقانیه در عالم طاق، معاصر شاه عباس ماضی صفوی و والد میرزا ابراهیم متخلص به ادهم است.»^۲
محمد علی امامی درباره زندگی او می نویسد:

«ایام کودکیش در همان محل نزد پدرش سپری شده و در اوان شباب برای تحصیل علوم دینی به همدان رفته و پس از چندی به جرگه شاگردان میر «مرشد بروجردی (۱۰۳۰)» در آمده، ظاهراً مقام عرفانی و علمی مرشد، او را شیفته کرده و مدت‌ها در سلک مریدان او روزگار می گذراند، لکن چون مرشد در حوالی سال ۱۰۰۰ هجری قمری آهنگ مسافرت کرده و عازم شیراز می شود، او نیز تاب هجران مراد خود نیاورده، دل از یار و دیار بر می کند و عزم اصفهان که آن زمان مجمع ارباب شعر و دانش و ادب بود، می کند.

اگر قول [اعتماد السلطنه]^۳ که مرگ رضی را ذیل وقایع سال (۱۰۳۷. ق) می نویسد، بپذیریم و سنین عمر او را بین شصت و پنج تا هفتاد فرض

---

^۱ - لطفعلی بیگ آذر بیگدلی. تذکره آتشکده، به تصحیح میرهاشم محدث، (تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۸)، ص ۸۷.

^۲ - رضا قلی هدایت. تذکره المحققین موسوم به ریاض العارفین، (تهران: کتابخانه مهدیه، ۱۳۱۶)، ص ۱۲۹.

^۳ - محمد علی امامی در مقدمه دیوان رضی به جای اعتماد السلطنه (اعتضاد السلطنه) آورده اند که اشتباه است. اعتضاد السلطنه یا علیقلی خان (۱۲۳۴ - ۱۲۹۸ ق)، از شاهزادگان نواندیش اواسط دوره قاجار و پنجاه و چهارمین پسر فتحعلی شاه است که در سمت ریاست وزارت علوم (او اولین وزیر علوم ایران است) و ریاست اداره انطباعات و مدیریت دارالتألیف

نماییم، نزدیک سی سال داشته که به دربار صفوی روی برده و این سال مقارن همان زمانیست که مرشد بروجردی همدان را به عزم اصفهان و شیراز ترک کرده است.^۱»

۱-۴- سبک و نوع شعر رضی

از نظر تاریخی، شعر رضی در دوره ای قرار دارد که اصطلاحاً سبک هندی خوانده می شود، یعنی قرن یازدهم. مهمترین نوع یا قالب شعری در این دوران، غزل است. رضی نیز بیشترین اشعار خود را در این قالب سروده است. البته رضی در قالب قصیده، رباعی و ترجیع بند نیز اشعار زیبایی سروده است و غیر از ساقی نامه، یک مثنوی کوچک نیز دارد.

شعر رضی تا حدود زیادی ویژگیهای سبک هندی را داراست. از تشبیه و استعاره و سایر صنایع بدیعی و بیانی استفاده می کند. یکی از مهمترین ویژگیهای سبک هندی پرداختن به «اسلوب معادله» است که رضی نیز آن را به کار می برد.

گسترش و رواج اندیشه های دینی و مذهبی وسیع در دوران صفوی، بر شعر بیشتر شاعران آن دوره تأثیر مستقیم گذاشته است. رضی نیز از این تأثیر بر کنار نمانده است به ویژه که او رابطه ای نزدیک هم با دربار صفوی داشت. موضوع اشعار رضی بیشتر اخلاقی و عشق عرفانی است، و مضمون آنها

دولتی، خدمات ارزنده ای داشته است. اما چیزی درباره رضی ننوشته است. به احتمال زیاد منظور امامی، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، دانشمند و سیاست پیشه عصر ناصرالدین شاه بوده است که در کتاب خود با عنوان «تاریخ منتظم ناصری» مرگ رضی را ذیل وقایع ۱۰۳۷ می نویسد. (محمد حسن خان صنیع الدوله (اعتماد السلطنه)، تاریخ منتظم ناصری، چاپ سنگی، ۱۲۹۹ ق. ۵، ج ۲، ص ۱۷۸).

^۱ - رضی الدین آرتیمانی. دیوان اشعار، تصحیح محمدعلی امامی، (تهران: خیام، ۱۳۴۶)، صص

بیشتر بی وفایی جهان و اهل جهان، وصف خرابات، و میخانه و می و ترجیح آن بر حرم و کعبه و مسجد (البته به صورت نمادین) و ترجیح دیوانگی و شوریدگی و قلندر مشربی بر عقل و همچنین غنیمت شمردن دم است.

مدح شاهان و بزرگان و امیران از همان دوره های اولیه شعر فارسی رواج داشت اما در سبک عراقی اندکی کم فروغ گشت. در دوره صفوی، مدح شاهان و بزرگان در دربار هند رواج یافت چون شاهان صفوی به مدح خویش تمایل نشان نمی دادند و شاعران را سفارش می کردند که در مدح پیامبر و امامان شیعه شعر بسرایند اما دربار هند از شاعران مدیحه سرا استقبال می کرد و گاه صله هایی گرانبها به این شاعران می داد. رضی نیز قصاید زیبایی دارد که در مدح حضرت علی (ع) سروده است.

از نظر زبانی، شعر رضی پیچیده نیست بلکه بسیار ساده و دور از لغات مهجور است اما از نظر فکری گاه عقاید و نظریه های عرفانی مهمی را در ساده ترین عبارات می آورد و البته بعضی از مضامین شعری او با مضامین اشعار عرفانی شاعران دیگر مشترک است.

یکی از انواع شعری که در عهد صفوی رواج یافت و رضی نیز نمونه زیبایی از آن را ارائه داده که باعث شهرت رضی و اقبال خوانندگان به او شده است، ساقی نامه است.

مفاهیمی که رضی در ساقی نامه منتقل می کند تقریباً همان مفاهیمی است که در بقیه اشعارش بیان می دارد اما در ساقی نامه شور و حرارت بیشتری می بینیم و شاعر از مضامین می و میخانه و خرابات بسیار خوب استفاده می کند.

۱-۵- مذهب رضی

در باره مذهب و اعتقادات رضی، اطلاعات روشنی می توان از اشعارش به دست آورد. او چند قصیده در مدح حضرت علی (ع) دارد و کاملاً مشخص است

که از شیعیان پرشور امام علی(ع) است. او هیچکس جز حضرت علی را شایستهٔ جانشینی پیامبر نمی داند و دشمنان او را مورد انتقاد شدید قرار می دهد.

رضی به اعتقادات خود بسیار پایبند است و این مطلب را در اشعارش بیان

می دارد:

که مرحبا شنوی هر دم از در و دیوار
نصیروار هلاکم اگر کنی صد بار

تو همچو من به ثنای علی زبان بگشا
من از عقیدهٔ خود بر نمی توانم گشت

۱-۶- مفاهیم شعری رضی

۱-۶-۱- معشوق

انگیزه و محرک بسیاری از شاعران از آغاز تا کنون برای سرودن شعر، وجود شخص یا چیز محبوبی بوده است که باعث می گردیده است تا شاعر احساسات و ذهنیات خود را در قالب اشعاری زیبا و دلنشین بیان دارد. البته بهتر است قبل از پرداختن به مبحث معشوق، به دو اصطلاح تقریباً موازی با آن نیز اشاره کنیم که در بعضی مواقع ارتباط نزدیکی با هم دارند؛ و آن ممدوح و معبود است.

در آغازین دوره های شعر فارسی که از آن به عنوان سبک خراسانی یاد می شود، مهمترین طرف توجه شاعر، ممدوح است. معمولاً ممدوحان یا پادشاه و فرمانروایانند و یا کسانی که از قدرت و نفوذ زیادی برخوردارند و حامی شاعرند و شاعر مدیون آنهاست. البته در این دوره معشوق و وصف آن نیز به صورت کمرنگ دیده می شود و آن هم در تغزلهایی است که در آغاز قصیده ها سروده می شد اما اهمیت چندانی بدان داده نمی شود و فقط به عنوان بهانه ای است تا شاعر به سخن اصلی که همان مدح ممدوح است، برسد. از شاعرانی که تا حدودی در وصف معشوق شعر سروده اند می توان از رودکی و فرخی نام برد.

به مرور زمان و با توجه به حوادث سیاسی و اجتماعی که رخ می دهد، فرهنگ جامعه نیز به تدریج تغییر می یابد و در قرن ششم، مفاهیم دینی نیز راه خود را به ادبیات باز می کنند و چهره ممدوح کمی کم رنگ تر می شود، و در برخی از اشعار شاعرانی چون سنایی، ناصر خسرو، عطار و نظامی، کم و بیش جای خود را به معبود و گفتگو با او می دهد.

در اشعار همین شاعران، چهره ای نیز رخ می نماید که متفاوت با ممدوح و معبود است و آن معشوق است. معشوق در شعر شاعران سبک عراقی از اهمیت و ارزش والایی برخوردار می شود. در سبک عراقی دو نوع معشوق می بینیم. یکی معشوق زمینی و دست یافتنی که در بعضی از غزلیات سعدی و حافظ دیده می شود و دیگر معشوق آسمانی و غیر ملموس که در غزلیات مولوی و برخی از غزلیات حافظ می بینیم.

اما این ارزش و اعتبار معشوق در فاصله ربع اول قرن دهم تا ربع اول قرن یازدهم از بین می رود و شاعران ارتباط بین عاشق و معشوق را بهم می ریزند و جای آن دو را تغییر می دهند. از این دوره با عنوان شعر وقوع و واسوخت یاد می شود. در همین دوره است که برای اولین بار به طور رسمی معشوق مرد وارد شعر فارسی می شود. این سبک شعری در اوایل قرن یازدهم از بین می رود.

۱-۶-۲- معشوق در شعر رضی

برای بررسی سیمای معشوق در شعر رضی، پیش از هر چیز باید مشخص شود که معشوق رضی در کدام دسته بندی جای می گیرد؛ معشوق آسمانی یا زمینی و یا اینکه همچون حافظ شیرازی هر دو چهره در دیوان او حضور دارند.